

ՃԵՄԱՐԱՆՅՈՒ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

(1896—1902 թ.)

Աշակերտական կեանքը էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանում բոլորովին այլ կերպ է ընթանում, քան միւս աշակերտներինը:

Ճեմարանն է հայերիս համար այն միակ ուսումնական հաստատութիւնը, որ հայաբնակ ամեն տեղերից ևս աշակերտներ ունի: Սկսած Տաճկաստանի ամենահեռաւոր անկիւններից, Նգիպտոսից և այլ գաղութներից աշակերտներ կան: Ամառուայ երեք ամիսներին կովկասաբնակ աշակերտները մեծ մասամբ տուն են գնում. իսկ տաճկահայաստանցիներից, պարսկահայաստանցիներից և Ռուսաստանի հեռաւոր տեղերից՝ եկած աշակերտներից շատերը չեն կարողանում Ճեմարանից դուրս գալ, այլ ստիպուած են լինում ամառուայ տաք ամիսներին ևս էջմիածնի տանջող շոգում տապակուելու:

Սկսեմք մեր ծանօթացումը ուսումնական տարուայ սկզբից:

Աշակերտները Ճեմարան են դառնում օգոստոսի վերջերին, իսկ սեպտեմբերէ 1-ին արդէն բոլորը պէտք է հաւաքուած լինեն: Ահա այդ պատճառով Ճեմարանում եղողները այդ օրին սպասողական դրութեան մէջ են լինում. բաւական է մի կառքի դըրդիւն, որ ճեմարանի փոքր աշակերտները վաղեն դէպի հիւսիսային դուռ: Հեշտ բան չէ ասել. ամառուայ երեք շոգ ամիսներ ճգնաւորական կեանք են անցկացրել ճեմարանի պարիսպների մէջ: Ճգնաւորական ենք ասում որովհետեւ, բացի այն որ մի քանի տասնեակ տղաներ ստիպուած են միայնակեցական կեանք վարել, նրանք այդ միջոցում ստիպուած են եղել համարեա ամեն օր եկեղեցի՝ դնալու: Սեղճե՛րը կարօտեցել են իրանց ընկերներին, նրանք ուզում են տեսնել նրանց, խօսել նրանց հետ, որպէսզի գէթ դրանով կարողանան մոռանալ այն վիշտը, որը պատճառում է նրանց իրանց սիրելիներից և հայրենիքից հեռու լինելը: Այդ թշուառների դրութիւնը հասկանալու համար պէտք է առնուազն մի շաքաթ նրանց կեանքով ապրել:

Պատահում են դէպքեր, երբ կառքի ձայնից զարթած և եռանդով դէպի հիւսիսային դուռ վազողները յուսախար են լինում, բայց շատ անգամ, յիշուի, մօտեցող կառքը նրանց ընկերներին է բերում: Այդ ժամանակ պէտք է տեսնել, թէ ինչպէս ուրախ միմեանց դիմաւորում են, համարուում են իրար ակելի մօտ ընկերները: Նրանք այնուհետև միմեանցից ժամերով չեն հեռանում:

Վերջին տարիներս (1902-ից) երբ արդէն երկաթուղին պատրաստ էր, աշակերտները այլ ևս անժամանակ ճեմարանի հիւսիսային դուռը վազելու կարիք չունին, որորհետև երկաթուղու գալու ժամերը յայտնի են:

Սեպտեմբերի 1-ին բոլոր աշակերտները, բացառութեամբ ի հարկէ մի քանիսների, արդէն հաւաքուած են լինում: Ճեմարանի ամենաուրախ, անհնաեռանդուն ժամանակներից է: Հայրենիքից նոր եկածները պատմում են թէ ինչպէս են անցկացրել ամառը, որտեղ են ճանապարհորդել, ինչ են արել և այլն: Սեղանատանը կամ թէյատանը խօսակցութեան վերջ չկայ: Սեղանատանց դուրս տեսնում էք. սերտարանում, դասարանում, լսարաններում կամ դուրսը՝ պարտիզում կամ պատերի տակ՝ տղաները խմբերով տաք-տաք խօսում են, վիճաբանում են: Մի խօսքով այդ օրերում քիչ աշակերտներ կը պատահեն, որ առանձին լինեն: Երեկոները, մանաւանդ թէյից յետոյ, հաւաքուած են լսարանցիները և դասարանցիները և խօսակցում են: Սօսում են ամեն բանի մասին, խօսում են ուսուցիչներից, առարկաներից, հետաքրքրւում են նոր եկած ուսուցիչներով: խօսում լրագրութեան մասին, իսկ բարձր դասարանցիները կամ լսարանցիները քաղաքական կնճռոտ հարցերի առաջ ևս չեն վարանում... Նրանցից շատերը տալիս են իրանց որոշումը: Առհասարակ պէտք է նկատել, որ խօսելու կողմից ճեմարանցիները նկատելի կերպով գերազանցում են ուրիշ աշակերտներից: Նւ դա շատ հասկանալի պէտք է լինի. նրանք իրանց ազատ ժամանակը միայն խօսելով կարող են անցկացնել:

Ինչպէս ասացի, սեպտ.-ի առաջին օրերը, ինչպէս և ամբողջ այդ ամիսը, ճեմարանի ամենաուրախ ժամանակներից մէկն է. բայց և այնպէս այդ առաջին օրերը, կամ նոյն իսկ այդ ամիսը շատ շատերի համար անտանելի է դառնում: Ժիշտ է. ամեն մէկը ուրախ է, որ տեսաւ իր սիրելի ընկերներին, ասեցին, խօսեցին, բայց այդ ուրախութիւնը յարատեւ չէ լի-

նում. ուրախութեանը իսկոյն յաջորդում է տխրութիւնը, երբ նա մենակ է մնում: Այդ ժամանակ նրա միտն է գալիս հայրենիքը իր թարմ յիշողութիւններով, իր հրապուրիչ զուարճալիքներով. նա կարծես կրկին իր բարեկամներէ հետ է իր հայրենիքում, իր սիրելիների, իր ազգականների մօտ, և միայն պաշտօնական զանգն է, որ սթափեցնում է նրան այդ անուշաներից և նա տեսնում է, որ ինքը ճեմարանի մէջ է, և դեռ երկուր ժամանակ պէտք է մնայ այդ նոյն պատերի մէջ: Ախ, ինչպէս նրանք կը ցանկանային թևեր ունենալ, դէպի հայրենիք թռչելու...

Այսպէս է ահա կեանքը ճեմարանում սեպտ.-ի առաջին օրերում. երկու ծայրայեղութիւնների մէջ է լինում, երբեմն շատ տխուր, երբեմն շատ ուրախ:

Ճեմարանում դասերը սկսում են սեպտ.-ի 4—10-ին: Մինչ այդ քննում են նորեկներին կամ վերաքննութիւն ունեցողներին: Աշակերտներից կամ ուսանողներից շատերը օրուայ մի մասն էլ նորեկների հետ են զբաղւում: Կան աշակերտներ, որոնք ամառը մնում են յատկապէս աշակերտ պատրաստելու համար: Շատերն էլ կան, որ ամառը իրանք հայրենիքումն են աշակերտ պատրաստում և ապա բերում ընդունել տալու:

Երբ նորեկների ընդունելութիւնը և տղաների վերաքննութիւնները վերջացած են լինում, սկսում են դասերը: Դասի առաջին օրը, մօտաւորապէս ժամի 10-ին, տղաները հաւաքւում են հանդիսարան: Գալիս է տեսուչը մի քանի ուսուցիչներով ճեմարանը օրհնելու և յայտարարելու, որ ուսումնական տարին սկսուած է: Այդ ժամանակ վարդապետ ուսուցիչներից մէկը կարդում է աւետարանից մի կտոր (առհասարակ Սերմնացանի առակը), բացադրւում է կարդացածը և, ի վերջոյ, յաջողութիւն և եռանդ է ցանկանում թէ ուսուցիչներին, թէ աշակերտներին՝ տարին յաջողութեամբ և առանց պատահարների հանգիստ ու խաղաղ վերջացնելու: Հանդիսարանից տղաները դուրս են գալիս և գնում են դասարանները, որ արդէն որոշ է լինում:

Առաջին օրը մի կամ երկու դաս է լինում, և այն էլ անուն է միայն դաս: Գալիս է ուսուցիչը. նա զրուցատրութեամբ է անցկացնում դասը և կամ իր անցնելիք առարկայի մասին է խօսում. յայտնելով անցնելիք առարկայի մօտաւոր չափը. ցոյց է տալիս իր առարկայի վերաբերեալ կողմնակի աղբիւրներ և այլն:

Առաջին օրերը, նոյն իսկ առաջին սեպտեմբեր ամիսը,

կանոնաւոր պարապմուտք չի լինում: Առաջին օրերը աւելի հետաքրքիր են յատկապէս այն առարկաները, որոնք այդ տարին նոր են սկսւում: Այսպէս Գ. դասարանում նոր առարկաներ աւելանում են. հայոց պատմութիւն, ընդհ. աշխարհագրութեան քաղաքական մասն. Դ.-ում գերմաներէն, երկրաչափութիւն, ռուսաց աշխարհագր. Ե.-ում յունարէն, ֆիզիկա, քրիստոնէական վարդապետութիւն. Զ.-ում տիեզերագրութիւն, եկեղեցական պատմութիւն, մատենագրութիւն և այլն:

Պէտք է նկատել, որ Դ. դասարանցիք եռանդով սկսում են գերմաներէնը. նոր լեզու է, դեռ դասերը չսկսած շատերը արդէն դասագրքի առաջին յօդուածը իմանում են: Շրեր վրիժ ունզ դաս լամձ լսում է ամեն մի Դ.-որդ դասարանցու բերանից, դասագրքի առաջին յօդուածի վերնագիրը: Ուսուցիչը առանձին ներդութիւն չի քաշում տառերը սովորեցնելու, առաջին դասերից նրանք սկսում են կարդալ: Առաջին օրերը խօսակցութեան գլխաւոր նիւթը կազմում են, ուրեմն, գլխաւորապէս նոր առարկաները և նոր ուսուցիչները:

Սեպտեմբեր ամիսը պէտք է ասել, որ ճեմարանական կեանքի մէջ ամենաուրախ ժամանակն է. դասերը քիչ, եղանակը շատ լաւ. դուրսը կարելի է պարապել: Ճեմարանի հարաւային պարտէզը և հիւսիսային ծաղկանոցը զարդարուած են հազար ու մի ծաղիկներով, որոնք իրանց ճեմարանցոց ցանածըն ու խնամածն է: Այդ մարգերը, գեղեցիկ եղանակի հետ միասին, առանձին գեղեցկութիւն են տալիս ճեմարանի շրջապատին: Բացի դրանից ճեմարանցիները սեպտեմբերի մէջ շաբաթնակ այգիներ են գնում՝ խաղող ուտելու: Եւ այսպէս ճաշերից յետոյ տասնեակ խմբեր լսարանցոց կամ վերակացուների հետ գնում են այգիները խաղող ուտելու: Փառք Աստուծոյ Վաղարշապատում խաղողն այնքան էժան է, որ ամեն օր տղաները կարողանում են խաղող վայելել իրանց հաշուով:

Պաշի երկուշաբթի օրը՝ մեռելոցին, ճեմարանում, իհարկէ, դաս չի լինում: Այդ օրը ճեմարանցիք էլ գնում են գերեզմաններ օրհնելու: Առաւօտեան ժամը 9-ին աշակերտները բոլորը հաւաքւում են, առաջ գնում են վանքի բակը նախ օրհնում են հանգուցեալ հայրապետների շիրիմները (Վանքի արեւմտեան աւագ դահլիճի դռնից գտնւում են Ներսէս V-ը, Գէորգ IV-ը, Մակարի և Յովհաննէս Կարբեցու շիրիմները): Այդտեղից գնում են վանքի միաբանութեան գերեզմանատունը, որտեղ թաղուած կան և ճեմարանի սաներ, և ապա Գայանէի վանքը, որտեղ

օրհնել են տալիս Մ. Պալասանեանի, Վ. Արովեանի և այլոց դերեզմանները: Պատարագից յետոյ, որ լինում է այդ օրը ս. Գայանէի վանքում, տղաները յոգնած, վաստակած ճեմարան են դառնում:

Վերջապէս գալիս է և ս. Գէորգայ պասը, որին այնքան անձկութեամբ սպասում են ճեմարանցիները: Թէև օրը պաս է (ճեմարանում բոլոր պասերը պահում են) բայց էլի օրերը անկատելի են անցնում, որովհետև կ'անցնի մը երկու օր և կը գայ ճեմարանի ամենամեծ տօնը. ճեմարանի բացման տարեդարձը, որը մեծ շքեղութեամբ կատարւում է ամենայն տարի ս. Գէորգայ շաբաթ օրը:

Պաս շաբթու չորեքշաբթի օրը դասերը վերջանում են, որպէսզի ճեմարանի տօնի պատրաստութիւնները տեսնեն, և աշխատեն, որ որքան կարելի է շուրջ անցնի այդ մեծ տօնը: Այնուհետև սկսում են լապտերների թղթեր բաժանել: Աշխատողները հաւաքւում են նախկին թէյատունը և սկսում են աշխատել մեծերի ղեկավարութեամբ: Ոմանք թուղթ են ծալում, ոմանք կարում են, մի քանիսները ստուարաթուղթ (կարդոն) են կտրում, միւսները կպցնում և այլն:

Թէև գասեր չկան, այգիներ էլ գնալու իրաւունք չկայ այդ մի քանի օրը, բայց էլի աշխատողներ շատ քչերն են լինում. համարեա, ամեն տարի մեծ մասամբ նոյն աշխատողները:

Այսպէս թէ այնպէս լապտերներն մի կերպ մինչև շաբաթ երեկոյ պատրաստ են լինում: Ուրբաթ օրը ճաշից յետոյ մի խումբ տղաներ գնում են մօտակայ Ներսէսեան անտառը ընկոյզի ծառի տերևներից շղթաներ հիւսելու: Նոյն երեկոյեան զարդարում են ճեմարանի հիւսիսային դռան ճակատը: Միջի կամարում դնում են իւղաներկ Գէորգ Դ. պատկերը, իսկ միւս աջ և ձախ կամարներում Մ. և Գ. դիւատառերը, զարդարուած ծաղկեպսակներով: Ճեմարանի հիւսիսային դռուը զարդարում են դրօշակներով, այնպէս որ ամեն բան շուրջը ասում է որ ճեմարանում մի մեծ տօն է կատարուելու:

Շաբաթ առաւօտեան աշակերտները շատ կանուխ արդէն ոտի վրայ են, շատերը նորից սկսում են աշխատել, պակասը լրացնել ջանալով, իսկ միւսները նոր մահուղէ շորերը այդ օրուայ համար հագած, սպասում են, որ պատարագի զանգերը տան: Այդ օրը պատարագիչը սովորապէս ճեմարանական վարդապետներից է լինում: Պատարագից յետոյ հոգեհանգիստ է կատարւում Գէորգ կաթողիկոսի դերեզմանի վրայ, Վերջին տարիներս (1898-ից) սովորութիւն է եղել, որ ով որ ուզում է ուրար ստանալ II և III լսարանցիներից, կարող են այդ օրը

ստանալ: Հոգեհանգստից յետոյ ճեմարանի աշակերտները վանքի միաբանութեան հետ միասին գալիս են ճեմարան, որտեղ այդ օրը ճեմարանի տարեկան ակտն է կատարուում: Այդ հանդէսը սովորաբար կատարուում է ճեմարանի հիւսիսային դռան առաջ, բացօդեայ: Սովորական աղօթքից յետոյ ամբիօն է բարձրանում ճեմարանի տեսուչը և մանրամասն հաշիւ է տալիս թէ ինչ յառաջադիմութիւն է ցոյց տուել ճեմարանը անցեալ տարին, որքան աշակերտներ և ուսոցիչներ է ունեցել և այլն: Այդ նոյն հաշուետուութիւնը յետոյ տպագրուում է «Արարատ»-ի էջերում: Դրանից յետոյ խումբը քառաձայն երգում է «Տէր Կեցո» ազգային օրհներգութիւնը, ապա կարդացուում է մի որևէ ուսումնասիրութիւն կամ մի երկու ոտանաւոր և դրանով էլ հանդէսը վերջանում է:

Ճաշին վանքի սեղանատանն էլ այդ օրուայ տօնի առթիւ ճառախօսութիւններ և երգեր են ասուում:

Երեկոյեան ճեմարանում հրավառութիւն է կատարուում: Ճեմարանի բակն են հաւաքում Աղէքսանդրոպօլի, Կարսի և Ախալքալաքի կողմից եկած ուխտաւորները, որոնք հանդիսին մի առանձին շքեղութիւն են տալիս: Ճեմարանի հիւսիսային դրանը երգում է ճեմարանի երգեցիկ խումբը, զխաւորապէս ժողովրդական քառաձայն երգեր: Կոմիտասի գալուց յետոյ (1899 թ.) ճեմարանը կարող է պարծենալ իր երգչական խմբով և նման դէպքերում կարող է բաւականութիւն տալ լսող հիւրերին: Ժողովուրդը հիացմունքով լսում է քառաձայն ժողովրդական երգերը, և շատ շատերը զարմանում են լսելով ճեմարանի յարկի տակ սիրային երգեր, որոնք հէնց իրանք ճեմարանցիները մի երկու տարի առաջ ամօթ են համարել երգել ճեմարանի պէս մի հաստատութեան մէջ: Պատահում են տարիներ, երբ այդ երեկոյեան զանազան հրախաղութիւններ են անում և աշխատում են ամեն կերպով, որ այդ երեկոն փառաւոր անցնի:

Բաւական ժամանակ անցնելուց յետոյ, ճեմարանի աշակերտները գնում են հանդիսարան, ուր ընդունուում են պատուաւոր հիւրեր: Այստեղ նորից երգւում են քառաձայն երգեր, ատենախօսութիւններ են լինում, ասում են ոտանաւորներ: Այս վերջին հանդէսը ոչ ցանկալի նորմութիւն է (1899-ից) և աւելի լաւ կը լինէր որ չը մտցնուէր այդ կարգը: Ճեմարանի հանդիսարանը այնքան փոքր է, որ բացի ւրտօնեալ հիւրերից, չի կարող իր մէջ տեղաւորել և հասարակ հիւրերին: Ժողովուրդը դուրսը սպասում է, նա կարծում է որ շարունակուելու է երգեցողութիւնը. բայց նա յուսահատ միայն

լապտերների լոյսից ուրիշ բան չի տեսնում: Իսկ ովքեր են հաւաքոււմ ներսը. ճեմարանի ուսուցիչները իրանց ընտանիքներով, վանքի միաբանութիւնը. իսկ նոր մարդիկ լինում են ուսուցիչների շրեապաւոր բարեկամներին... Իսկ ժողովուրդը ստիպուած է երկար սպասելուց յետոյ գլխիկոր տուն վերադառնալ... Այսպէս ամեն տեղ, ժողովրդի աղքատ դասակարգը զուրկ է մնում ամեն մի բաւականութիւնից: Բայց միթէ հեռաւոր կողմերից եկած հայ ուխտաւորները միշտ յուսով են եկած: Շատերը նրանցից ոտով են ճանապարհ եկել միայն նրա համար, որ կարողանան Ս. Էջմիածնի ճեմարանը տեսնել, ուրախակից լինել տեսնելով այդ հանդէսները: Չէ որ ճեմարանը այդ ժողովրդի քրտանց արդիւնքով է պահոււմ, ուրեմն և ճեմարանի վարչութիւնը իր պարտաւորութիւնը պէտք է կատարի աշխատելով բաւականութիւն տալ այդ ժողովրդին: Բայց մեր վարդապետները, երեւի իրանց մի քանի բարեկամներին աւելի դիւր գալու համար, ահա վերջին տարիներս այդ տեսակ նոր կարգ են սահմանել:

Հանգիստարանից դուրս գալուց յետոյ սկսւում է ճեմարանի բուն տօնախմբութիւնը: Այստեղ տօնախմբութեանը, կամ ընթրիքին ներկայ են միայն ճեմարանի ուսուցիչները և աշակերտները. կողմնակի մարդիկ համարեա չեն պատահում, եթէ պատահում են էլ, դրանք էլ ճեմարանի նախկին սաներից են լինում: Այս խնջոյքը կամ ընտանեկան երեկոյթը լինում էր մի ժամանակ վերին սերտարանում: Պէտք է ասել, որ ճեմարանական կեանքում, այդ երեկոյթն է, որ ճեմարանացոյ վրայ շատ լաւ ազդեցութիւն է թողնում. կարծէք այդ երեկոյթը մի սուրբ բան է, և ամեն մի ճեմարանցի զգացուած նստում է այդ երեկոյթին:

Երեկոյթին ասում են ճառեր, արտասանւում են ոտանաւորներ, խմում են կենացներ: Առաջին կենացը սովորաբար առաջարկում է տեսուչը ճեմարանի հաստատութեան և յարատեւութեան կենացը: Բոլորեքեան խմում են այդ կենացը յոտընկայս (խօսքս ուսուցիչների մասին է. աշակերտները չեն խմում) աշակերտները ի պատասխան երգում են «Ով զի չքնանդ» երգը: Ապա խմում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի, տեոյի, ուսուցիչների, աշակերտների կենացը: Բոլոր կենացները ընդունւում են բուռն ծափահարութիւններով, իսկ փոքրերը խոմ բան ու գործ չունեն. նրանք սպասում են թէ երբ պէտք է ճառախօսը վերջացնէ իր խօսքը, որ իրանք սկսեն ծափահարել: Ամենից վերջը կարդացւում են հեռագիրները, պէտք է ասել որ այս մասը ամենից հետաքրքիրն է: Ամեն մի հեռա-

գրի ընթերցումից յետոյ լինում են բուռն ծափահարութիւններ, մանաւանդ երբ հեռագրողը իրանց բարեկամներից կամ ընկերներից է: Հեռագիրների ընթերցումից յետոյ վերջանում է ընթրիքը և տղայք գնում են քնելու:

Ճեմարանի տօնի միւս օրը՝ կէւրակի Վարագայ խաչի տօնին՝ կատարւում է Վեհափառ Կաթողիկոսի օծման դարեգարձը: Ճաշին հանդիսաւոր պատարագ է լինում, որին ներկայ են լինում հազարաւոր ուխտաւորներ: Այդ օրը վանքի միարանութեան սեղանատանը հանդիսաւոր ճաշկերոյթ է լինում, ներկայութեամբ շատ անգամ Վեհափառ Կաթողիկոսի: Ճառերին ասւում, երգեր երգւում: Իսկ երեկոյեան վանքի դաւթում հրավառութիւն է լինում: Ճեմարանի երգեցիկ խումբը այդտեղ վեհարանի առաջ կանգնած դանազան ազգային երգեր է երգում: Այսպէս այդ հանդէսը տևում է մինչև ժամի 10—11-ը: Ճեմարանցիները էջմիածնի տաճարի առաջ բաղձութեան ներկայութեամբ երեկոյեան քնելու աղօթք են ասում և գնում են ճեմարան հանգստանալու:

Ճեմարանի տօնից յետոյ սկսւում են արդէն լուրջ պարագմունքները: Մինչև այժմ եղած դասերը անուանով էին դասեր: Դասերը քիչ, շատ անգամ մի որևէ առարկայի նոր ուսուցիչը դեռ եկած չի լինում: Բայց հոկտեմբերի 1-ից արդէն ամեն բան բոլորովին փոխւում է: Այնուհետև սկսւում է լուրջ աշխատութեան ժամանակը, և իսկապէս, կարելի է ասել, որ ճեմարանում ուսումնական տարին սկսւում է հոկտեմբերի 1-ից:

Յարմար է այստեղ մի երկու խօսք ասել ճեմարանցոց նիստ ու կացի մասին:

Ճեմարանի աշակերտները առաւօտեան մօտաւորապէս վեր են կենում վեցից քառորդ կամ կէս պակաս: Աղօթքի կանգնում են 6-ից քառորդ անց: Առաւօտեան լինում է մի սերտողութիւն, որ մի ժամ է տևում: Սերտողութիւնից յետոյ տղայքը գնում են թէյ խմելու, որը մօտ 20 բոպէ է տևում: 8-ին կամ ութից 10 բ. պակաս սկսում է առաջին դասը: Դասերը տևում են 50 բոպէ, դասամիջոցները 10 բոպէ: Ժամի 11-ին, այսինքն երրորդ դասից յետոյ լինում է մեծ դասամիջոց $1\frac{1}{2}$ ժամով, որի միջոցին տղաները նախաճաշում են 11 $1\frac{1}{2}$ -ին սկսւում է 4-րդ դաս: Օրական լինում է 5 դաս: 6-րդ դաս լինում է խմբական երգեցողութիւն շաբաթական երեք անգամ. տաճկահայերը տաճկերէնի դասեր երբեմն երբեմն

նոյնպէս 6-րդ դասերին են սովորել: Ճաշուս են մօտաւորապէս ժամը 2-ին: Ճաշը տուում է 50 րուպէ, երբեմն աւել, երբեմն պակաս: Երեկոյեան լինում է երկու սերտողութիւն: Ա. սերտողութիւնը սկսւում է երեկոյեան 5-ից քառորդ պակաս: Վերջին սերտողութիւնից յետոյ գնում են թէյ խմելու: Թէյից յետոյ ազատ ժամանակ ունին տղաները մինչև ժամի 9-ը: 9-ին բոլորեքեան վերին կորիզորում կանգնում են աղօթքի, որից յետոյ աշակերտները գնում են քնելու, իսկ ուսանողները—լսարանցիք գնում են իրանց լսարանները. ուսանողները մինչև ժամի 11-ը կարող են նստել:

Ճեմարանցիները պարտաւոր են բոլորեքեան միասին եկեղեցի գնալ շաբաթ երեկոյեան, կիրակի առաւօտեան և կիրակի ճաշուայ պատարագին: Բացի դրանից բոլոր աշակերտները բաժանուում են 7 կարգերի. ամեն մի կարգ, բացի կիրակի և տօն օրերից, հերթով եկեղեցի են գնում: Տօներին և կիրակի օրերին ինչպէս և շաբաթ երեկոյեան երգում է երգչական խումբը, որ «մեծ երգիչներին» խումբ անունն է կրում: Իսկ պատարագին երգում է հ. կոմիտասի կազմած քառաձայն խումբը, իրա վարդապետի կազմած քառաձայն պատարագը:

Ճեմարանում տղայոց թէյ տրւում է թէյատանը, որը 1899-ից ի վեր գտնւում է առանձին շինութեան մէջ: Թէյ բաժանում են ճեմարանի տղաները 2. և Ե. դասարաններից: Թէյ բաժանողների ցուցակ կազմելու մենաշնորհը գտնւում է 2. դասարանցոց ձեռքը: Նրանք ցուցակագրում են նախ իրանց դասարանցոց անունը (մատակարար ամենքը սիրով են լինում, համարեա, առանց բացառութեան) պակասը լրացնում են Ե. դասարանցիներից: Մատակարարները հինգ խումբ են, ամեն մի խումբը կազմուած 6 (վեց) հոգուց: Ճաշում են վանքի սեղանատանը: Ճաշելու գնալիս, հագնում են վերարկուներ, որ ճեմարանցոց մունղիրն համարւում: Ձմրանը վերարկուները պալտոյի տեղ են ծառայում: Վերարկու հագնում են նաև եկեղեցի գնալիս:

Այսպէս ահա հոկտեմբերի 1-ից ճեմարանում սկսւում է սովորական կեանքը: Համարեա ամբողջ տարին այս ընթացքով անցնում է ճեմարանցու կեանքը, և այսպէս ոչ թէ մի տարի, այլ տարիներ շարունակ: Այնուհետև ճեմարանական կեանքում սկսւում է անդուլ աշխատանքի ժամանակը: Սովորել ու սովորել, գրքեր կարդալ, ճառեր անգիր անել, եկեղեցի գնալ. այս է ահա ճեմարանցու գործը:

Հոկտեմբեր ամիսը տարուայ չոր ամիսներից է: Մի կայ-
սերական և մի եկեղեցական տօն կայ: Իսկ մեր աշակերտնե-
րը, կամ առհասարակ «աշակերտ» կոչուող մարդիկ, ուսումնա-
կան տարուայ տօները, զիտէք որ առաջուց անդիր գիտեն: Պէտք է նկատել, որ կայսերական տօները ճեմարանում աւելի
մեծ ուրախութիւն են պատճառում, քան եկեղեցական տօները: Կայսերական տօներին ոչ նախատօնակ կայ և ոչ էլ առաւօ-
տեան հանդիսաւոր ժամերգութիւն, այլ միայն մի պատա-
րագ: Իսկ եկեղեցական տօներին հանդիսաւոր նախատօնակ,
առաւօտեան հանդիսաւոր ժամերգութիւն, ճաշին էլ պատա-
րագ: Իսկ այդ բոլոր ժամանակ ճեմարանցին պարտաւոր է
ներկայ գտնուել այդ ժամերգութիւններին, միևնոյն է ուզե-
նայ թէ չուզենայ այդ:

Ճեմարանցին մի երկու տարի ապրելով այնքան եկեղե-
ցի է գնում, որ կշտանում է եկեղեցուց: Նա ամեն ժամա-
նակ, երբ պաշտօնական զանգը հրամայում է, պարտաւոր է
պատրաստ լինել եկեղեցի գնալու: Կիւրակի ցուրտ առաւօտ-
ներին, երբ նա դասերից ազատ լինելով կարծում է թէ
կը կարողանայ առաւօտեան մի քիչ աւելի քնել, հանգս-
տանալ,—յանկարծ զանգի ձայնը նրա սովորական ժա-
մանակին վեր է կացնում եկեղեցի գնալու համար: Տղան դժ-
գոհութեամբ վեր է կենում, դժգոհութեամբ հագնում է շորերը,
դժգոհութեամբ շարք է մտնում եկեղեցի գնալու համար: Եւ
այս դժգոհութիւնը շարունակւում է այնքան տարիներ, որքան
որ նա ճեմարանումն է մնալու: Չմոռանանք ասելու, որ այն-
տեղ վերջին տարիներս կան 11 տարեկան տղաներ ևս, բայց
ճեմարանի անողոք վարչութիւնը չի ուզում այդ փոքրիկներին
գոնէ ազատել առաւօտները եկեղեցի գնալու պարտաւորութիւ-
նից: Այստեղից ուրեմն հասկանալի պէտք է լինի, թէ որքան
մեծ ուրախութիւն է պատճառում ճեմարանցոց կայսերական
տօնը: Նրանք այդ օրը ազատ իրաւունք ունին այնքան քնելու
որքան կ'ուզենան: Գլխաւորապէս այդ է պատճառը, որ երբ
ճեմարանցին հայրենիք է գնում՝ նախ փախչում է եկեղեցուց և
երկրորդ՝ առաւօտները ուշ է վեր կենում:

Թէ որքան ճեմարանցիները փախչում են եկեղեցուց եր-
կում է հետեւեալ փաստից: Մի աշակերտ Երևանից գալիս կառ-
քի տակ է ընկնում; ոտքը քլաւում է, ճեմարան հասնելուց
յետոյ տեղաւորւում է հիւանդանոցում: Ընկերները գալիս են
տեսութեան և սկսում են խօսակցել. երբ նա ընկերներից ի-
մանում է թէ վաղը իր հերթն է եղել եկեղեցի գնալու, ուրախ

բացականչել է. «Ես լաւ եղաւ, ուրեմն եկեղեցի գնալուց ազատուեցայ»: Պէտք է նկատել, որ այդպէս խօսող աշակերտը ճեմարանի «ամենակարգին» աշակերտներից մէկն է եղել...

Մի ուրիշ փաստ էս: Այս տարի (1902) Վեհափառ Կաթողիկոսի անուանակոչութեան տօնին եկեղեցի չէին եկել տըղաների համարեա մեծ մասը. նրանք, որոնք կառողացել էին եկեղեցուց խոյս տալ, գիտէին որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի անուանակոչութեան տօնն է կատարուում և ծերունի Հայրապետը ինքը եկեղեցի է գալիս, ժամերգութիւնից յետոյ ամենքը արժանանալու են նրա ս. աջը համբուրելու (այս բաները լաւ գիտեն ճեմարանցիները), բայց էլի մի քանի քայլ հեռաւորութեան վրայ, անտարբերութեամբ նստած իրանց թագստատեղերում գիրք են կարդում... Այս բոլորը պարզ ցոյց է տալիս որ ճեմարանցին ամենեւին խորթակ չունի եկեղեցի գնալու, նա ոչ մի առիթ բաց չի թողնում եկեղեցուց խոյս տալու համար, նրա համար ինչպէս տեսանք, կաթողիկոսի տօնն էլ շատ քիչ նշանակութիւն ունի:

Չմոռանամ սակայն ասել, որ այժմ, երբ պատարագին հ. Կոմիտասի քառաձայն խումբն է երգում, շատերը արդէն աւելի մեծ սիրով են եկեղեցի յաճախում: Պարզ է որ ոչ «կրօնական ջերմեւանդութիւնից» ստիպուած, այլ գեղարուեստական սովի պահանջից...

Ճեմարանում ծանր անցնում են և պաս օրերը: Միայն վերջին տարիները կարելի է ասել որ մեծ պասը ամբողջովին չպահեցին: Ճեմարանում պասերը ամուր պահում են, և ով գիտէ, քանի՜ տարիներ դեռ ևս պասը պէտք է իշխէ ճեմարանում. և դեռ քանի՜ քանի՜ հարիւրաւոր տղաներ պէտք է տանջուեն այդ հրէշ նախապաշարմունքի ձեռքում, մինչև որ վերջապէս գայ ճեմարանցոց մեսիան պղատելու նրանց այդ բռնակալի ձեռքից: Պասը տղաները պահում են ամենայն դժուարութեամբ: Այս բանը շատ լաւ գիտէ և ճեմարանի վարչութիւնը: Բայց դժբախտաբար ճեմարանի վարչութիւնը գտնուում է այն տեսակ անհատների ձեռքում, որոնց հետ չի կարելի պասը վերացնելու մասին մի խօսք անգամ ասել... Գո ցէ նրանք ևս դատողութեամբ դէմ են պասին, «բայց սկզբունքով», չէ՞ որ նրանցից շատերը կղերականներ են, որոնց կարծիքով չպէտք է ոչ մի ժամանակ մոռնալ, որ ճեմարանը հոգնւոր հաստատութիւն է: Եթէ ճեմարանի աշակերտները լպս ուտեն, այն ժամանակ ամբողջ հայ ազգի համար նրանք գայթակղութեան քար կը լինեն,

իսկ թէ ինչո՞ւ մե՞ծ միաբան վարդապետները, մի քանիսի բացառութեամբ, և եպիսկոպոսներից մի քանիսը պատերը ուտում են, միթէ նրանք ժողովրդի համար դայթակղութեան բար չե՞ն... ձեզ այդ դէպքում կը պատասխանեն. «Ճիշտ է նրանք պատերը ուտում են, բայց ծածուկ են ուտում...» Փարիսեցութիւն, կեղծիք...

Վաղարշապատում փոշտը շաբաթը (մինչև 1902-ը) երեք անգամ է ստացւում: Տղաները նամակ ստանալ կարող են շաբաթուայ մէջ երեք անգամ:

Նամակ ստանալը ճեմարանցու համար մի մեծ բախտաւորութիւն է: Ոմանք ամիսներ, միւսները նոյնիսկ տարիներ շարունակ ճեմարանի չորս պատերի մէջ փակուած, միեւոյն ընկերներին, միեւոյն մարդկանց երեսներն են տեսնում: Ճեմարանում մի բան կայ միայն փոփոխական՝ այդ դասերն են, որ ճեմարանցու կեանքը տանելի են դարձնում: Միաօրինակ անցնում է ճեմարանցու կեանքը, իսկ միաօրինակութիւնը ձանձրալի է դառնում, մանաւանդ ճեմարանի չոր պատերի և չոր սեղանների մէջ: Ճեմարանցին կարօտ է նորութեան: Ահա նամակները որոշ չափով բաւարարութիւն են տալիս այդ պահանջին: Նամակը մի բոպէ մոռացնել է տալիս ճեմարանցուն իր շրջապատը. նա մի առ ժամանակ իրան այնտեղ է զգում, որտեղից եկած է նամակը. իր սիրելիների, ընկերների շրջանում: Նա կարծէք դէմառդէմ կանգնած խօսում է այդ թանկագին էակների հետ և դրանով նա հոգեկան բաւականութիւն է ստանում: Ահա ինչ մեծ նշանակութիւն ունի նամակը ճեմարանցու համար: Պէտք է տեսնել, թէ ինչպէս տղաները շրջապատում են վերակացուին նամակները բաժանելիս: Ո՞րքան ուրախանում, հրճւում են նամակ ստացողները, և ընդ հակառակը. ո՞րքան տխրում են նրանք, որոնք այդ օրը նամակի էին սպասում և չեն ստանում: Նախանձի առարկայ են դառնում այն աշակերտները, որոնք շուտ շուտ նամակներ են ստանում:

Ճեմարանում ընթերցանութիւնը շատ տարածուած է: Դրժուար թէ գտնուի մի ուրիշ ուսումնական հաստատութիւն, որի աշակերտները այնքան կարդային, ինչքան ճեմարանցիք են կարդում: Եւ շատ հասկանալի է: Ճեմարանցին ամբողջ օրը ճեմարանում է անցկացնում: Նա դրսեցի աշակերտների նման այցելելութիւններ չունի, թատրոններ, համերգներ չի կարող

գնալ, և վերջապէս, երբ երեկոյեան սերտողութեան զանգը տուած է, նա այլևս իրաւունք չունի դուրսը զբօսնելու: Իսկ դրսեցիները այդ բաներից ազատ են. նրանք կարող են թատրոն էլ, ուրիշ տեղեր էլ յաճախել, վերջապէս նրանք կարող են գլխաւոր փողոցներում մինչև ուշ ժամանակ զբօսնել: Այդպէս չէ ճեմարանցիկն: Նա բոլորովին կեանքից կը տրուած ապրում է դասերի և գրքերի աշխարհում:

Եւ այսպէս ճեմարանցիկ սկսում է կարդալ ու կարդալ: Դ. դասարանից սկսած նրանք սկսում են ուսուցիչն ևս կարդալ բառարանի օգնութեամբ: Զ. դասարանում և լսարաններում շատերը այնքան դասերին չեն հետևում, որքան աշխատում են գրքեր կարդալ: Կարգում են ամեն տեսակ գրքեր. վէպեր, պատմութեան, ուսումնասիրութիւնների: Լսարանցիք իրաւունք ունեն նաև օրաթերթեր և ամսագիրներ կարդալու: Ամսաթերթեր կարդալ կարող են բոլորեքեան: Մի ընտրող մանրամասնութիւն. 1902-ին 50-ից աւել աշակերտներ «Живописное Общество»-ին բաժանորդ են գրուել, պատճառ. որովհետև այդ թերթը բացի Սենկևիչի գրուածներից խոստացել էր նաև «գեղեցկուհիներ»ի ալբոմն ալ: ահա այդ վերջինն էր, որ ճեմարանցիկներից շատերին գրաւիչ էր հանդիսացել և բաժանորդներ որսացել... Ճեմարանցիկ զուրկ է կեանքի վայելքներից. ընթերցանութեան միջոցով նա կարողանում է հաղորդ լինել դրսի մարդկանց հետ. նա ընթերցանութեան միջոցով տեսականապէս ծանօթանում է կեանքի չարն ու բարին հետ: Կան աշակերտներ լսարաններում, որոնք բացի ուսուցիչից և հայերէնից կարդում են և գերմաներէն: Բայց գերմաներէն կարդացողներ շատ քչերն են լինում. ամեն մի դասարանում մի կամ մի քանի հոգիներ:

Գրքեր ստանում են ճեմարանի գրադարանից ամեն մի դասարան շաբաթը երկու անգամ: Գիրք ստանալու նախընթաց երեկոյեան առանձին արկղում տոմսակ են ձգում. գրադարանապետը առաջուց գրքերը պատրաստում է, ճաշից յետոյ տղայք դնում և ստանում են:

Ճեմարանը յատկապէս իր անունով, կարծեօք, ոչ մի թերթ չի ստանում: Ճեմարանը չի ձեռք բերում և նոր գրքեր, եթէ նուէր չեն ուղարկում: Սա շատ տխուր երևոյթ է ճեմարանական կեանքում: Ճեմարանի վարչութիւնը սպասում է, որ մէկը մեկն ու իր գրքերը ճեմարանին կտակէ, կամ հեղինակները, այնքան բարի պէտք է լինեն, որ իրանց հեղինակութիւններից բաժին չպէտք է հանեն և ճեմարանին, այլապէս ճեմարանը զուրկ կը լինի այդ հրատարակութիւններից: Ամօթ է ասել, որ ճեմարանի

քիւշէի մէջ և ոչ մի կողմէկ չի յատկացրուած նոր գրքեր գնելու կամ թերթեր ստանալու: Որ վարչութիւնը չի հոգում գրադարանի վրայ՝ այդ երևում է և այն հանգամանքից, որ ամեն մի պատահական անձն կարող է գրադարանապետ լինել: Բաւական է որ որ նա ճեմարանը աւարտած լինի և կամ պարապ մի անձ լինի, և ճեմարանի գրադարանապետութիւնը պատրաստ է: Եղել է գրադարանապետ, որ լեզուագէտ լինելով հանդերձ, ռուսերէն չէ իմացել: Պարզ է որ երբ հայերէն գրքերը սպասում են որ նուիրեն, նոյնը չեն կարող անել և ռուսերէն գրքերի վերաբերմամբ: Ուրեմն, ճեմարանը տարիներ շարունակ (եթէ գիրք կտակողներ չկան) ռուսերէն նոր գրքերի երեսը չպիտի տեսնի: Բայց չէ՞ որ ճեմարանը «բարձրագոյն» ուսումնական հաստատութիւն է: Ճեմարանի վարչութեան անհոգութիւնը գրադարանի վերաբերմամբ և «նուէրների» ու «կտակների» սպասելը, աւելի քան դատապարտելի է. դա յանցանք է:

Ճեմարանում ժամանակ առ ժամանակ հրատարակուել են նաև աշակերտական թերթեր: Եղել են «Երանելի» ժամանակներ, երբ ճեմարանի վարչութիւնը ոչ թէ արգելել, այլ ընդհակառակը խրախուսել է նման ձեռնարկութիւնները: Բայց այսօր վարչութիւնը թոյլ չի տալիս, որ ճեմարանում, թէկուզ բարձր դասարանացոց կամ լսարանացոց համար, պարբերական թերթեր գոյութիւն ունենան:

1899-ին գոյութիւն ունէր «Ընձիւղ» անունով մի թերթ Բ. Իշ. խմբագրութեամբ: Այդ թերթը, որ վարչութիւնից ծածուկ էր հրատարակուում, կազմում և հրատարակում էին այն ժամանակուայ Զ.-ըդ դասարանցիք և Բ. լսարանցիք: Թէ ինչ բովանդակութիւն, ինչ ուղղութիւն ունէր «Ընձիւղը» — այդ մասին ոչինչ չենք կարող ասել, քանի որ այդ թերթի միայն անունն ենք լսել: Այնուհետև թերթ է հրատարակուել նոյն ժամանակներում և Դ. դասարանում, որը ասում են աւելի երեխայական է եղել և այդ պատճառով էլ երկար կեանք չի ունեցել:

1900-ին Զ. դասարանում սկսեց լոյս տեսել «Նաւակ» շաբաթաթերթը Ա. Իս.-ի խմբագրութեամբ և վեց հոգու մասնակցութեամբ: «Նաւակին» մասնակցում էին միայն Զ. դասարանցիք, այն էլ ոչ ամենը: Թերթի մէջ երևան եկան բաւականին լուրջ յօդուածներ: Պէտք է յիշել Ա. Իս.-ի կրակոտ առաջնորդողները, որով դատապարտում էր նա ճեմարանցիներին իրանց անշարժութեան մէջ: Այդ «բժոշոտ հոգին էր», որ կեանք էր տալիս «Նաւակին», որի ջանքերով և ծնունդ առաւ

«Նաւակը»: Բայց «Նաւակը» չկարողացաւ երկար ժամանակ գոյութիւն ունենալ: «Նաւակը» իր աղգու առաջնորդներով չկարողացաւ չէզոք ընկերների «դարևոր ներհը» խանգարել: Ընդհակառակը, գտնուեցան հակառակ ոյժեր, և «Նաւակը» ստիպուած էր առ ժամանակ կանգնած մնալու: Սակայն, «Նաւակը» տարուայ վերջերին նորից սկսեց շարունակել իր ուղին: Միւս տարին, երբ Զ. դասարանցիք արդէն Ա. լսարանում էին, սկսեցին նորից շարունակել «Նաւակը»: Այդ տարին «Նաւակը» ունեցաւ մի կարևոր ոյժ, որ դրսից էր եկած և Ա. լսարանում ազատ ունկնդիր էր: Բայց «Նաւակը» նոյեմբերին նորից դադարեց, նորից սկսեց լոյս տեսնել այս անգամ արդէն 3 հոգու մասնակցութեամբ, որոնք հազիւ երկու համար կարողացան լոյս ընծայել:

Տարուայ վերջերին Ա. լսարանցիք նորից հաւաքուեցին, խորհուրդ արին շարունակել շաբաթաթերթի հրատարակութիւնը: Բայց այս անգամ որոշեցին աւելի լուրջ վերաբերուել գործին: «Նաւակը» այս անգամ դարձաւ երկշաբաթաթերթ, մասնակցութեամբ այժմ բոլոր լսարանների: Ընտրուեցաւ երեք հոգուց առանձին խմբագրական մարմին, որ պէտք է ընդունէր «Նաւակի» յօդուածները: «Նաւակի» ծաւալը եռապատկուեց: Թուղթը տողած էր գծիկներով Մայր Աթոռի տպարանում: «Նաւակի» առաջին երեսի վրայ էլնկարուած էր նաւակը, որ կտրում է ծովի ալիքները: «Նաւակ» կիսամսեայ թերթի առաջին համարը լոյս տեսաւ ապրիլի ուղիքին: Նրա մէջ կային պատկերներ, նկարագրութիւններ, բանաստեղծութիւններ, բայց ամենից աւելի աչքի էին ընկնում և արժէք ունէին Ա. Ի.-ի «Մեր հասարակական գործունէութիւնը» և Մ. Տ.-ի «Ինչ պէտք է անել ամառը» յօդուածները: Երկուսն էլ շարունակելի էին, բայց դժբախտաբար նրանք այդ բախտին չարժանացան: «Նաւակ» կիսամսեայ թերթը ընկաւ վարչութեան ձեռքը և 2-րդ №-ը թէև պատրաստ, բայց չկարողացաւ լոյս տեսնել:

«Նաւակի» հրատարակութիւնը առիթ տուեց Ե. դասարանում մի ուրիշ թերթի հրատարակման: Լոյս տեսաւ «Արուսեակ» տնունով մի թերթ, որին մասնակցում էին, բացի Ե. դասարանցիներից և Դ. դասարանցիք:

Այս բոլոր թերթերը, ինչպէս ասացինք, ծածուկ էին հրատարակում վարչութիւնից: Ճեմարանի վարչութիւնը «թերթ» անունը չէր ուզում լսել: Վերջապէս մի վարչութիւն, որ հազիւ էր իրաւունք տալիս այն էլ միայն լսարանցիներին օրաթերթ կարդալու, իհարկէ պէտք է վախենար «թերթ» անունից: Տեսին շատ անգամներ են դիմումներ եղած, որ թոյլ տրուի

Թերթեր հրատարակելու, բայց բոլոր դիմումները անհետևանք են մնացել: Բայց կարծիք կար, որ ճեմարանի վարչութիւնը ցանկալի չէր համարում Թերթերը դիսցիպլինի անկման երկիւղից, ուստի Թերթ հրատարակող «ըմբոստ» աշակետների առաջին պայմանն է եղել «հակավարչական ոչինչ բան չգրել»: Ճեմարանցիք Թերթ հրատարակելով գլխաւոր նպատակն են ունեցել, կարողանալ արտայայտել իրանց մտքերը մաքուր աշխարհաբառով և քիչ թէ շատ շրջահայեաց լինել, տեսնել թէ ինչ պայմանների մէջ են ապրում: Թէ որքան կարեւորութիւն կայ առաջին պահանջը լրացնելու՝ մենք առայժմ այնքան կասեմք, որ ճեմարանցիք Գ. դասարանից սկսած աշխարհաբառի երես չի տեսնում: Նա ամենացած դասարանից սկսած միայն գրաբառ ոտանաւորներ է անգիր անում, գրական հատուածներ կարդում, գրաբառ գրում: Չկարողանալով տիրապետել գրաբառ լեզուն, նրանք կաշկանդու են իրանց լեզուն, սանձում իրանց երեակայութիւնը: Ահա ճեմարանցիք մի այլ միջոցով ուղղում է բաւարարութիւն տալ այդ բնական և կարեւոր պահանջին: Բայց նա իրաւունք չունի «ազատ» մտածելու, «ազար» երեակայելու և «ազատ» գրելու:

Ճեմարանում հրատարակուած Թերթերի մասին ասել՝ թէ ինչ ուղղութեան էին պատկանում չի կարելի: Ճեմարանցիք կեանքի հետ անմիջական շփումն չունենալով, չէին կարող դուրսի այս կամ այն կուսակցութեան պատկանել: «Նաւակը» տուեց մի քանի հրապարակախօսական յօդուածներ՝ որոնցից մեծ մասը կոչ էին՝ ուղղուած չէզօք անհատներին Թերթին աշխատակցելու համար: Թերթի մէջ անխնայ մտրակուում էին իրանք ճեմարանցիք: Ճեմարանի կեանքը այդ Թերթերի մէջ ստացել է «նեխուած մթնոլորդ», «մեռած կեանք», «թմրած» և այլն... ածականները: Թերթի մէջ մեծ տեղ են բռնել նաև բանաստեղծութիւններն ու թարգմանութիւնները:

Ճեմարանում հրատարակուող Թերթերին մասնակցել են ոչ բոլոր դասարանցիք կամ լսարանցիք: Ընդհակառակը միշտ գտնուել են հակառակ ոյժեր, որոնք պատճառ են եղել Թերթերի կործանման: «Նաւակը» իր գոյութեան ընթացքում մի բան միայն կատարեց. նա ճեմարանցոց շատերի համար Թերթի գոյութիւնը պահանջ դարձրեց: «Նաւակի» վերջին հրատարակութեան մասին գիտէր արդէն ամբողջ ճեմարանը: Աշակերտութիւնը հետաքրքրուում էր «Նաւակով», նրա արծարծած մտքերը խօսակցութեան առարկայ էին դառնում: Եւ... վարչութիւնը

արգելեց «Նաւակը», իսկ նրա գլխաւոր վարիչները թողին այդ տարին ճեմարանը:

Բացի թերթերի հրատարակութիւնից ճեմարանում եղել են ուսանողների համար և լսարանական ժողովներ՝ 1901-ին վարչութեան թոյլտուութեամբ: Ժողովները լինում էին շարաթերեկոնները և կիրակի պատարագից յետոյ, եթէ կարիք էր զգացուած: Ժողովը նպատակ ունէր հասարակական զանազան հարցեր շօշափել: Ժողովները ռկղնեւրում բազմամարդ էին լինում: Դ. լսարանցիներէից մէկը կարդաց իր «Հոգեւորականութեան նշանաձութիւնը և նրա կատարելիք դերը ներկայ կեանքում» շարադրութիւնը: Այդ յօդուածի ընթերցումից յետոյ, մի քանի ժողովներ շարունակ, զանազան հակաճառութիւններ եղան այդ խնդրի նկատմամբ, բայց վերջ իվերջոյ մի որոշ եղրակացութեան չեկան: Ժողովներին սկզբներում մասնակցում էին համարեա բոլոր լսարանցիք. վերջ իվերջոյ ժողով յաճախողների թիւը պակասեցեց: Մարտ ամսի մէջ արդէն կէսից աւելին դադարել էին ժողովներին յաճախելուց: Վերջապէս մարտի 23-ին այդ ժողովները վարչութեան կողմից արգելուեցան:

Հոկտեմբեր ամսում մի կայսերական տօն կայ (21) և մի եկեղեցական: Եկեղեցական տօնը մեր ս. Թարգմանչաց տօնն է:

Եղել են տարիներ, երբ Թարգմանչաց տօնին ճեմարանի աշակերտները Օշական են դնացել: Օշական գիւղը գտնւում է Ս. Էջմիածնից դէպի հիւսիս 12 վերս հեռաւորութեան վրայ:

Ճեմարանցու համար մի մեծ զուարճութիւն է Օշական գնալը, որտեղ մեր մեծ վարդապետ Մեսրոպի նշխարներն են հանգչում: Երեկոյեան արդէն ամեն բան պատրաստում են, որ քառօտեան կանուխ ճանապարհ ընկնեն: Առաւօտեան ժամի 4 ին առանց դանգի, առանց ձայն տալու, արդէն ամենքը յոտի վրայ են: Երբ բոլորեքեան պատրաստ են, հաւաքում են ճեմարանի հիւսիսային կողմը և դասարան-դասարան, առանձին լսարանցի խմբապետներով, երգելով դուրս են գալիս ճեմարանից: Այդպէս ամբողջ ճանապարհը երգելով, տեղ տեղ վազելով, ուրախ ուրախ հանաքներ անելով, մօտ երեք ժամում Օշական են հասնում:

Օշականը և նրա հարեան «գեղեցկանիստ» Աշտարակը երկու գոհարներ են ներկայացնում հիւսիսային Այրարատում: Մարդ չի կարողանում առանց զմայլելու նայել Օշականի ձորի վրայ, առանց բնութեան գեղեցկութիւնը զգալու անցնել այդ

գեղաշուք վայրերով անկարելի է: Օշական հասնելուց յետոյ, տղաները հաւաքուում են վանքի բակը, այդտեղ քիչ հանգստանալուց յետոյ, գնում են ման գալու: Բարձրանում են Օշականի բլուրը, որտեղ մի փոքրիկ մատուռի մեծութեամբ դիտանոց կայ: Այդտեղից, ինչպէս պատմութիւնն ասում է, դիտել է թշնամու զօրքերի դիրքը՝ Օշականի տէր՝ Վահան Ամատունի իշխանը: Այդ փոքրիկ մատուռի պատերը ամբողջովին ծածկուած են զանազան «հայրենասէրների» գրութիւններով:

Օշականի բլուրի գագաթից մի հիանալի տեսարան է բացւում. հարաւային կողմը ամպերի մէջ իր գագաթն է ծրարել սարերի հսկայ Աւաղ Մասիւր: Մարդ չի կշտանում այդ վեհափառ սարերին նայելուց: Իզուր չեն պատմում որ երբ Աշոտ Երկաթ վերադառնում էր Յունաստանից, նա տխուր ու տրտում, լուրջ մտքերի ծովումն ընկած առաջ էր ընթանում իր ղինուորների հետ, բայց հէնց որ մտնում է Այրարատ, հէնց որ դիմաց փայլում է Մասսի վեհ ձաւատը, երկաթէ արքան նոր ոյժ, նոր եռանդ է ստանում, նա թողնում է, մոռացութեան է տալիս իրան պաշարող մտքերը և դառնալով զօրքին, ոգևորում է ներանց հայրենասիրական խօսքերով...: Երևում է նոյնպէս Արաքսը, այդ սրբազան գետը, որ հազիւ նշմարելի, առաւօտեան մշուշի մէջ կտրում, անցնում է արծաթէ շերտով Արարատեան դաշտի հարաւային մասով: Այս կողմ, դէպի հիւսիս երևում է աւելի մօտիկից քառազագաթ, տարածուած ջրերով և բուսականութեամբ հարուստ Արագածը, որի փեշերի տակ երևում են Բիւրականը, մեր հայրապետների ամառանոցը, Փարբին, Ամբերդա ձորը, որոնք իրանց ծառերով հեռուից հիանալի տպւոտութիւն են թողնում: Աւելի մօտիկ Աշտարակ գիւղն է, որի այգիների մի ծայրը արդէն Օշականին է հասնում, իսկ մեր առաջը Օշական գիւղն է իր հրաշալի ձորով: Եւ երբ մարդ մի ընդհանուր հայացք է ձգում այս ամբողջին, մի անասելի վիշտ կրծում է հոգին. որքա՛ն գեղեցիկ է հայի բնակարանը, որքան առատօրէն բնութիւնը զարդարել է այդ երկիրը թէ գեղաշուք լեռներով և թէ պտղաբեր այգիներով, լիառատ դաշտերով: Երջանիկ դրախտի որդիներ պէտք է համարուէին սրբանց բնակիչները: Բայց ի՞նչ է ասում դառն իրականութիւնը...

Բլուրից ցած գալով մտնում են նորից եկեղեցու գաւիթը: Եկեղեցին վերանորոգուած է Գէորգ կաթողիկոսի հրամանով. նրա մէջ թնդուած է ազգի մեծ բարերար Մեսրոբ Մաշտոցը:

Այն խորանը, որտեղ թաղուած է Մեսրոբը, գտնւում է եկեղեցու հարաւային կողմում: Մի մի մոմ առնելով ձեռնե-

րին աշակերտները խուժը-խուժը գնում են գերեզմանը համբուրելու:

Ի՞նչ հոգեկան դրուժեան մէջ կարող է լինել մի աշակերտ, որ առաջին անգամ մօտենում է այդ սուրբ շիրիմին: Կանգնած այդ մեծ մարդու գերեզմանի առաջ, ինչե՞ր ասէք չեն գալիս անցնում նրա մտքով: Նրա ծնկները խոնարհւում են յակամայից այդ սուրբ գերեզմանի առաջ և նա համբուրում է մեծ մարդու շիրիմը... Զարմանալի է որ մեր հասարակ ժողովուրդը կրօնական մոլեռանդութեամբ լցուած դանազան նոր նոր սրբերի է երկրպագութիւն անում, իսկ Ս. Մեսրոբը մոռացուած է: Հազարաւոր ուխտաւորներ Մողնի Ս. Գէորգին ուխտի են գնում, շատերը դրանով էլ չեն բաւականանում, և զանազան նեղութիւններ յանձն առնելով Կօշ են գնում. Կօշայ Ս. Գէորգին աւելի զօրաւոր համարելով, իսկ ընդհակառակը, ուխտաւորների բազմութիւնը Օշականի միջով ուղիղ անցնում է և էջմիածին գնում. քանիսն են նրանցից, որ նեղութիւն են քաշում Ս. Մեսրոբի այցելութեան գնալու: Բայց միթէ իրանք մեղաւոր են, երբ նրանցից շատ-շատերը չը գիտեն թէ ո՞վ է թաղուած Օշականում...:

Ժամի 10-ին սկսւում է պատարագը: Պատարագիչը լինում է ճեմարանի վարդապետներից մէկը: Պատարագի վերջում հոգեհանգիստ է կատարւում Ս. Թարգմանչաց յիշատակին, որի ժամանակ խօսւում է կամ ճառ է կարդացւում աշակերտների կողմից:

Ճաշը լինում է վանքապատկան այգիներից մէկում: Ճաշի ժամանակ խօսւում են ճառեր, որոնք գլխաւորապէս դրուատելով Թարգմանիչների գործը, յորդորում են աշակերտներին հետևող լինել նրանց օրինակին, նրանց պէս անձնուրաց լինել և այլն...

Ճաշից յետոյ պատրաստւում են արդէն ճեմարան գնալու: Հաւաքւում են կրկին դասարանդ-ասարան, նոյնպիսի կարգով որ եկած էին գնում են ճեմարան լաւ լաւ յիշողութիւններով: Առհասարակ պէտք է նկատել, որ Օշական գնալ գալը մեծ բաւականութիւն է պատճառում ճեմարանցուն, Թարմացնում է նրան, սակայն ամեն տարի չի պատահում նոյն իսկ այդ միակ աշակերտական խմբովին ճանապարհորդութիւնը: Ի՞նչ է մտածում այդ մասին վարչութիւնը:

Այն տարի որ Օշական չեն գնում ճեմարանցիները, Թարգմանչանց տօնի օրը երեկոյեան ճեմարանում հանդէս է լինում

հանդիսարանում Ուսումնական տարուայ ընթացքում բացի թարգմանչաց տօնից տօնում են հանդէսով Թաղէոս և Բարդուղիմէոս առաքեալների, Վեհափառի անուանակոչութեան, Վարդանանց և Գրիգոր Լուսաւորչի տօները:

Հանդէսները սովորաբար սկսում են երեկոյեան ժամը 6^{1/2} -ին: Երբ աշակերտները արդէն հաւաքուած են հանդիսարանում, գալիս է ճեմարանի տեսուչը ուսուցիչների և հիւրերի հետ միասին: Հիւրեր լինում են վանքի միաբանութիւնից և ուսուցիչների ընտանիքներից: Պատահում են հանդէսներ, որ ներկայ է գտնուում նաև Վեհափառ Կաթողիկոսը: Հանդէսներից ամենափառաւորը կատարւում է Վեհափառի անուանակոչութեան տօնին:

Հանդէսը սկսւում է «աւուր պատշաճի շարականով», որ Կոմիտաս վարդապետի գալուց յետոյ, շատ անգամ քառաձայն է երգւում: Յետոյ հերթով ամբիօն են բարձրանում ոտանաւոր կամ ուրիշ բան ասողներ ու կարդացողները և ասում կամ կարդում են իրանց պատրաստածները: Առաջին ամբիօն բարձրացողը առհասարակ բաւականին երկար է կարդում կամ խօսում (շատսակաւ)։ Նիւթը անպատճառ օրուայ տօնին յարմար պէտք է լինի և անպատճառ այս կողմից այն կողմից քաղած կտորներ են, որ տղան ի մի հաւաքելով մի ամբողջութիւն է կազմում և հանդիսականների աւաջ պատմում: Նրանից յետոյ ասում են ոտանաւորներ: Մէջ ընդ մէջ երգւում են երգեր:

Առհասարակ պէտք է ասել, որ հանդէսները ճեմարանում շատ անհետաքրքիր են անցնում: Հանդէսը տանելի դարձնողը քառաձայն երգեր են, որ 1898-ից իվեր է ճեմարանի միակ միւլթարութիւնն են կազմում:

Հանդէսում կարդացածները մեծ մասամբ աւելի չոր ուսումնասիրութիւններ են, ուրիշ ոչինչ: Նրանք ուղեղի համար են գրուած, որ աւելի շուտ քնացնում են աշակերտներին, իսկ զգացմունքի համար՝ համարեա ոչինչ: Նոյն իսկ ոտանաւորները, որ կարող էին աւելի լաւ ասուել, կարգին չեն պատրաստւում: Գալիս է աշակերտը, ամբիօն է բարձրանում, առանց կարգին առդանութեան, պարզ արտասանութեան ասում են ու ցած իջնում: Ո՞վ է մեղաւորը:—Նրանք, որոնց պարտականութիւնն է հետեւել և չեն հետևում: Գալիս են տղայքը ժամերով նստում են. ինչ են տանում այդ հանդէսներից.—համարեա ոչինչ: Եթէ չը լինէին այն մի քանի քառաձայն երգերը, շատերը սիրով կը հրաժարուէին հանդէս գալուց: Յիշում եմ, հանդէսներից մէկին ներկայ էր և Վեհափառ Հայրիկը. նա համա-

րեա ոչ ոքի չը թողեց բան կարդալու, այլ ամբողջ ժամանակը երգում էին:

Բայց հանդէսներէից ճեմարանում լինում են նաև դրական երեկոյթներ, շտրաթ երեկոները: Վերջին տարիներս աւելի յաճախ էին լինում այս երեկոյթները, բայց այդ դրական երեկոյթները աւելի չոր ու ցամաք էին լինում, աւելի շուտ դասեր էին, միայն թէ՛ հանդիսարանում, և ուրիշ ոչինչ: Եթէ ի նկատի ունենանք, որ ամբիօն բարձրացողներից շատերը այնքան ցած են ասում կամ կարդում, որ միայն իրանք կամ ամենամօտ կազնողները կամ նստողները կարող են լսել, այն ժամանակ հասկանալի կը լինի ունկնդիրների դուռթիւնը: Աւելի հետաքրքիր երաժշտական երեկոյթն է, որ կատարում է սովորապէս Գ. Լուսաւորչի տօնին, մեծ պատի մէջ: Բայց այդ մասին յետոյ:

Հոկտեմբերի ամսի վերջանալով, վերջանում է և առաջին երկամսեակը (Ս. և Հ.): Երկամսեակի վերջին օրերին դասերը աւելի դժուարանում են: Շատանում են դրաւորները: Աշակերտները ստիպուած են աւելի եռանդով աշխատելու, որ թոյլ թուանշան չունենան: Աւելի պարտաւոր են և ստիպուած են աշխատել այն աշակերտները, որոնք դեռ այդ երկամսեակում դաս չեն պատասխանել: Ճեմարանում ևս թաղաւորում է թուանշանային սխտեմը, այնպէս որ աշակերտներն էլ այդ սխտեմով են առաջ գնում. այսինքն այն աշակերտները, որոնք պատասխանել են դասերը և թուանշան ստացել, նրանք այնուհետև «արխէին» են. նրանք կարող են դաս չպատրաստել, չէ՞ որ նրանք ազատ են; Թուանշանն արդէն ստացել են: Զարմանալին այն է, որ լսարաններում ևս ուսանողները բոլորովին չեն ազատուում այդ թուանշաններից:

Նոյեմբեր ամսում ցրտերը կամաց-կամաց սկսում են, այնպէս որ այլևս դուրսը շատ մնալ չի կարելի: Նոյեմբեր ամսով սկսում է մի նոր երկամսեակ: Թէև առաջին երկամսեակը վերջացել է, բայց դեռ թուանշանները չեն յայտնել, ուստի և տղաները սպասողական դուռթեան մէջ են լինում, այդ պատճառով և օրերը աւելի երկար են թւում: Նոյեմբերի մէջ էլ տղաները գնում են անտառ, բլուրները կամ ս. Հովիտի մէջ վանքի կողմերը: Բայց պէտք է նկատել, որ վերջին տարիները տղաներին աւելի ուշ-ուշ են տանում ման գալու: Սա

էլ, իհարկէ, վերակացուների եռանդիցն է: Շարաթուայ մէջ մի անգամ դուրս գնալ ժանգալն էլ շատ են տեսնում ճեմարանի տղաների համար...

Նոյեմբերին բնութիւնը բոլորովին փոխւում է: Ծառերը բոլորովին տերեւազուրկ ողբում են իրանց մերկութիւնը: Ծաղիկները ծածկուած են խոտերում և անուշ նիւրհում են: Թրուշուններ չեն երևում այլևս: Միայն հրրեմն սև աղաւանները իրանց անսխտոթ կռկոտոցով ձմռան գայլուստն են գուժում: Այժմ աւելի յաճախ սաստիկ քամիներ են բարձրանում, որոնք աւելում, տանում են ծառաղիւններում և ճանապարհներին թափուած չոր տերեւները: Եւ այս բոլորը ազդում է փակուած ճեմարանացու վրայ, և նրանց մոայլ հոգին աւելի մոայլացնում է:

Թէև օրերը ցուրտ, բայց դեռ տղաները կարողանում են դուրսը խաղալ: Ճաշերից յետոյ ամեն դասարան առանձին առանձին «բերդ» են խաղում: Ինչպէս ամեն տեղ, նոյնպէս և ճեմարանում ամեն խաղ իր որոշ ժամանակն ունի: Այսպէս, սեպտեմբերի մէջ տղաները վէզ և գնդակ են խաղում: Հոկտեմբերին սկսում են «բերդ» խաղ: Այս խաղը յատուկ ճեմարանացոյ խաղ է և աւելի երկար է տևում: Նոյեմբերին և դարնան սկզբին հոլ են խաղում: Մարտին, ապրիլին, մայիսին նորից սկսում են վէզը, գնդակը և աւելանում է «դասատուն» և «դադախ-թօփի» խաղը: Յատուկ փոքրերի սեփականութիւն է «գերի», «շրջան» և «թագաւոր» խաղերը, որ խաղում են հրեկոյեան:

Պաղերը ճեմարանում այնքան էլ շատ չեն: Մի գիշերօթիկ ուսումնարան ուր 200-ից աւելի աշակերտներ կան շատ յարմարութիւններ ունի ամեն տեսակ խաղեր կազմակերպելու: Բայց ճեմարանի վարչութիւնը ժաժանակ չունի այդ տեսակ «չնչին» բաների մասին մտածելու... Նա աւելի «խոշոր գործերի» է, այնպէս որ տղաների խաղերի մասին մտածելու ժաժանակ վառնել անկարող է: Ճեմարանում մի ժաժանակ խաղափայտեր կային: Վերջերս փթած լինելու պատճառով վերցուցին, և նրանց տեղերը նորերը չչինուեցան: Այժմ միայն երկու զուգափայտեր կան, որոնց վրայ շատ քշերն են խաղում:

Ուրիշ ուսումնասնելու «մարմնամարզութիւնը» (ГИМНАСТИКА) առարկաների շարքումն է: Մարմնամարզութեան առանձին որոշուած ժամեր կան: Իսկ ճեմարանում դրա հոտն էլ չկայ: Ճեմարանում աւելի քան մի ուրիշ դպրոցում կարիք կայ մարմնամարզութեան դասերի: Ճեմարանի աշակերտները առանց այն էլ մատնուած են անշարժ կեանքի: Ամենաաշխոյժ աշա-

կերտներն անգամ, ապրելով մի քանի տարի ճեմարանում, լըր-
ջանում, մոայլանում և «գառն» են դառնում:

Ճեմարանցիքն անշարժ մնալով մնասում է, ի հարկէ, ի-
րան. նա թէ հոգեպէս և թէ մարմնապէս հիւանդանում է:
Բայց վարչութիւնը թէ խաղերին և թէ մարմնամարզական
վարժութիւններին երկրորդական, երրորդական նշանակու-
թիւն է տալիս: «Լինի էլ կը լինի, չլինի էլ»:

Այդ բանի դէմ բողոքում է բանականութիւնը: Հարկաւոր
են ճեմարանի համար մարմնամարզական դասեր: Հարկաւոր է
դրա համար մասնաւոր ուսուցիչ, եթէ ձեզ համար թանգ է
ճեմարանցու առողջութիւնը: Թող լաւ իմանայ ճեմարանի վար-
չութիւնը, որ ապագայում նա շատ անձեռքների կ'արժանանայ
իր սաների կողմից:

Եթէ մէկը ճեմարանում առաջարկի մտցնել և պարեր՝ նա,
անշուշտ, միջնադարեան հերիտիկոսների պէս խաղոյկի կ'ար-
ժանանայ: Ճեմարան և եւրոպական պարեր. դրանք իրարից
այնքան հեռու են, որքան արեւելքը՝ արեւմուտքից... Ի՞նչպէս
կարելի է հոգեւոր ճեմարանում եւրոպական պարեր սովորեց-
նել. դա կատարեալ հերետիկոսութիւն կը լինի. իսկ այդ տե-
սակ առաջարկութիւն անողը առաջին հերետիկոսը:

Ամենից առաջ պարը (իհարկէ ոչ չափից աւելին) անհրա-
ժեշտ է առողջապահական տեսակէտից: Պարը ոչ այլ ինչ է,
եթէ ոչ որոշ տեսակի մարմնամարզութիւն: Իսկ թէ իւրաքան-
չիւր դպրոցում պէտք է պարտադիր լինեն մարմնամարզական
դասեր, դա արդէն յայտնի պարզ ճշմարտութիւն է: Պարերը
մարդուս թարմացնում, առոյգացնում են. իսկ ճեմարանում
տիրում է ընդհանուր անշարժութիւն, թմրածութիւն, նրանց
պէտք է սթափեցնել: Ահա պարերը որոշ չափով կարող են այդ
նպատակին ծառայել: Պարը սովորեցնում է մարդկանց արագ
և շնորհալի շարժումներ ունենալ: Լաւ ձևեր, լաւ շար-
ժումներ ունենալ հարկաւոր է ամեն մի մարդու, նա մանա-
ւանդ կրթուած, զարգացած մարդու համար. սեմինարիստական
անտաշութիւնը մի առաքելութիւն չէ, որ սրբագործենք:

Ճեմարանցիքն հայրենիքում եղած ժամանակ փախչում է
առհասարակ ընկերութիւններից, թատրոններից, պարահան-
դէսներից. պատճառը շատ հասկանալի է. առաջին նա անտարբեր
է դառնել առհասարակ դէպի ամեն մի բան, երկրորդ՝ որ նա ամ-
աչում է, քաշում է. չը գիտէ իրան հասարակութեան մէջ բռնել,
այդ պատճառով էլ չի վստահանում այդ տեսակ շրջանների
մէջ մտնել: Կայ և մի երրորդ պատճառ. այդ այն է, որ վար-
չութեան և տղաների մեծամասնութեան կարծիքով աւելորդ է

և նոյն իսկ մեղք է գնալ այդպիսի տեղեր, իսկ պարելու մասին էլ ամենեկին չը պէտք է մտածել. ճեմարանականը անհամեմատ բարձր կանգնած պէտք է լինի. Նա իրան հետու պէտք է պահէ «աշխարահային» վայելքներէց: Դրանք անցողական բաներ են: Դրանք նպատակ չեն կարող լինել, ուրեմն և չարժէ ժամանակ կորցնել այդպիսի բաների մասին նոյն իսկ մտածելու...

Բայց ճեմարանի վարչութիւնը կամ ճեմարանցին չի հասկանում, այն ամենահասարակ ճշմարտութիւնը, թէ «առողջ հոգին՝ առողջ մարմնի մէջ է»: Անցել են այն ողորմելի ժամանակները, երբ հոգին փրկելու, հոգին ազնուացնելու համար մարմինն էին տանջում: Այժմ մարդիկ այդ մասին բոլորովին հակառակ հասկացողութիւն ունեն: Բայց ինչո՞վ են տարբերում թէ այդ վարչութիւնը և թէ աշակերտները իրանց «լուսամիտ գաղափարներով» միջնադարեան կղերականներէց:

Պարերը, ինչպէս ասացինք, սովորեցնում են ինքնալստան լաւ շարժուածքներ ունենալ: Թէ որքան անհրաժեշտ է այդ բանը ճեմարանցու համար՝ այդ կ'երեւի հետեւալից:

Ճեմարանի տղաները հաղորդուելուց յետոյ զոյգ-զոյգ գնում են աշակողմեան դասի եպիսկոպոսին կամ վարդապետին գլուխ են տալիս, ապա անցնում: Մտրդ չի կարողանում առանց ցաւելու նայել, թէ ինչ ծաղրանկար է (կարիկատուրա) բացւում նայողի առաջ: Տասնեակ զոյգերէց մէկը չի կարողանում կարգին միասին գնալ, միասին գլուխ տալ, միասին հեռանալ: Մէկը առաջ է ընկնում, միւսը յետ է մնում, մէկը հարաւ է նայում, միւսը հիւսիս, իրար են ընդհարւում... վերջապէս մարդ աչքով պէտք է տեսնի, որ իմանայ թէ ինչ է կատարւում այնտեղ: Մտրդ չի իմանում՝ ծիծաղի թէ՛ վշտանայ...

Եւ այս բոլորը գիտէ ճեմարանի վարչութիւնը:

Իսկ եթէ կանոնաւոր պարի և մարմնամարզութեան դասեր լինէին, տղաները կարգին քայլել իմանային, վստահ, կանոնաւոր շարժումների վարժուէին, կարծում եմ, որ այդ տեսակ «սեմինարիստական անտաշութիւնը» կը վերանար, սակայն ճեմարանի վարչութիւնը, աւելի սիրով կը համաձայնուէր, որ շաբաթ երեկոները ճեմարանի աշակերտները հաւաքուէին միասին և սաղմոս քաղէին, փոխ ասէին... Ճաշակի և աշխարհայեցողութեան բանէ:

Գալիս է դեկտեմբեր ամիսը: Ցրտերը աւելի սաստկանում են. տղաները օրուայ մեծ մասը սերտաբանում կամ դասարաններում են փակուած: Օրերը մեծ մասամբ ամպամած:

Սկսում է արդէն ձիւն դալ: Էջմիածնում ձիւնը վերջին տարիները շատ քիչ էր գալիս և շատ էլ չէր նստում: Դեկտեմբերի 6-ն է: Այդ օրը կայսերական տօնի պատճառով, դաս չի լինում: Բայց այդ օրը ուրիշ նշանակութիւն ունի ճեմարանացոց համար: Այդ օրը ճեմարանի հիմնադրի՝ Գէորգ կաթողիկոսի մահուան տարեդարձն է:

Այդ օրը երեկոյեան աղօթքից յետոյ հոգեհանգիստ է կատարում Գէորգ կաթողիկոսի համար: Հոգեհանգստից յետոյ տեսուչը կամ օգնականը, յիշելով օրուայ յիշատակելի հիմնադրին, յիշեցնում է տղաներին հիմնադրի յոյսերն ու տենչանքները ճեմարանի նկատմամբ և յորդորում է, որ նրանք սրբութեամբ պահեն և փայփայեն հիմնադրի տենչերը: Տղաները զրնում են ննջարան այդ խոհերով բռնուած:

Դեկտեմբերի վերջերն է: Աշակերտների դէմքին ուրախութեան նշաններ են երևում: Մօտեցել են արձակուրդի օրերը: Դասերը որքան կ'ուզէք դժուար են, գրաւոր գրաւորների յետևից: Այն հանգամանքը միայն՝ որ մի քանի օր է մնացել, մոռացնել է տալիս ամեն նեղութիւն: Տղայքը, այդ մօտալուտ ազատութիւնից ոգևորուած, աւելի եռանդով են աշխատում: Կատարեալ «ապաշխարանքի շարաթ», ինչպէս իրաւացի կերպով անուանել է ճեմարանի ուսուցիչներից մէկը: Աւելի ուրախ են նրանք, որոնք հնարաւորութիւն ունեն տօներին տուն գնալու:

Վերջապէս անցնում է և «ապաշխարանքի շարաթը» և գալիս է նոր տարուայ արձակուրդը: Արձակուրդի ազդարարման նշաններն են այն միահամուռ ծափահարութիւնները և ուրախական ձայները, որոնք լսելի են լինում ամեն մի դասարանում, վերջին դասից յետոյ: Ուրախ են ամենքը, որ անցկացրին այն երկար երեք ամիսները, որոնք ճեմարանական կեանքում ամենաերկար ժամանակամիջոցն է: Ճեմարանցին, երբ առաջին կիսամեակը անցէ կացնում, կարծում է թէ արդէն տարուայ դժուար մասն է անցած:

Արդու

(Վերջը յաջորդ համարում)